

Oblici i posljedice deagrarnizacije u našem selu*

Vlado Puljiz

Centar za sociologiju sela, grada i prostora, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska – Jugoslavija

SAŽETAK Prelazak stanovništva iz poljoprivrede u druge djelatnosti posljedica je razvoja društvene podjele rada. Mnoge aktivnosti koje su se javile u embrionalnom obliku u autarkičnoj seljačkoj ekonomiji, izdvojile su se u zasebne grane djelatnosti putem razvoja društvene podjele rada. To dovodi do nastanka tržišta dobara i usluga, do međuzavisnosti između različitih profesionalnih grupa stanovništva, i do razvitka gradova kao središta i poticatelja društvenog i gospodarskog napretka.

Robno-novčana privreda stvara u seljaka potrebu za novcem i dopunskom zaradom. U usporedbi sa Zapadnom Europom, industrijski razvoj u Jugoslaviji bio je spor i tijekom kapitalističkog razdoblja prije Drugoga svjetskog rata seljaci su mogli steći dopunsku zaradu samo kao nadničari, iz nepoljoprivrednih sezonskih poslova, ili zapošljavajući se u drugim zemljama, a rjeđe stalnim zapošljavanjem u industriji ili u drugim djelatnostima. Pritom su seljaci stalno očekivali kako će se vratiti na svoju zemlju, nadajući se da će kupiti ili povećati svoj posjed, razviti svoje gospodarstvo i unaprijediti proizvodnju. Socijalistička revolucija i poslijeratni razvoj zemlje doveli su do promjene odnosa seljaka prema zemlji. Kako je zaposlenost u industriji i nepoljoprivrednim djelatnostima donosila sve materijalne i socijalne prednosti, seljak je shvatio da on i njegovi potomci bolju budućnost trebaju tražiti izvan seljačkog gospodarstva. To je dovelo do masovnog napuštanja poljoprivrede: nakon Drugoga svjetskog rata oko 5,500.000 poljoprivrednika prešlo je u nepoljoprivredne djelatnosti u Jugoslaviji. U prvo vrijeme taj je prelazak u nepoljoprivredne djelatnosti imao obilježje izravnog transfera, bez prethodne pripreme, a zadnjih godina on je indirektan – glavnim kanalom agrarnog egzodusa (deagrarnizacije) postalo je školovanje. Nekvalificirani seljaci gotovo su se prestali zapošljavati u zemlji i prije svega se zapošljavaju u inozemstvu.

Deagrarnizacija je proizvela višestruke posljedice u selu i poljoprivredi: razorila je demografsku strukturu, stvorila socijalne probleme među nekim kategorijama seo-

Copyright © 2002 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu – Institute for Social Research of Zagreb.
Sva prava pridržana – All rights reserved.

* Referat s kojim je autor istupio na konferenciji o izgradnji društvenih stavova u populacijskoj politici, održanoj u Beogradu u rujnu godine 1973., a objavljujemo ga uz izvjesne izmjene i dopune (Uredništvo).

skog stanovništva, i usložila socioprofesionalnu strukturu sela; prostorno regrupiranje stanovništva dovelo je mnoga sela u nepovoljan položaj spram drugih sela s razvojnim izgledima; zbog mogućnosti ekstrazarade, stanovnici koji žive na obiteljskim gospodarstvima pridaju sve manju pozornost poljoprivrednoj proizvodnji te se sve veći broj individualnih gospodarstava gasi kao proizvodne jedinice.

U zaključku se autor zalaže za kompleksnu demografsku, socijalnu i ekonomsku politiku koja će ruralna područja štiti od negativnih učinaka deagrarizacije (koji su sada, zbog dugotrajne kumulacije, izraženiji nego su bili prije), kako ne bi poprimili šire razmjere i izazvali dublje socijalne i ekonomske potrebe.

Ključne riječi: deagrarizacija, oblici deagrarizacije (predindustrijska, industrijalizacija – direktni i indirektni transfer), posljedice deagrarizacije (demografske, socijalne, ekonomske), Jugoslavija.

Primljeno: ožujak 1974.

Prihvaćeno: svibanj 1974.

Tekst izvorno objavljen u *Sociologiji sela*, Zagreb, 12 (1974) 43: 3-15.

1. 0 deagrarizaciji i urbanizaciji

1. Prelazak stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti (agrarni egzodus ili deagrarizacija) počeo se masovnije javljati kao posljedica industrijske revolucije u 18. i 19. stoljeću. On je usko povezan s razvojem društvene podjele rada. Nove grane proizvodnje apsorbiraju sve veći broj poljoprivrednog stanovništva, pa se tako preraspodjeljuje ukupan društveni fond rada u korist nepoljoprivrednih djelatnosti, a na uštrb poljoprivrede.

U tradicionalnom agrarnom društvu rad je uglavnom trošen na proizvodnju i preradu onoga što je seljak stvorio na gospodarstvu ili našao u prirodnoj okolini. S vremenom se iz njegove autarkične ekonomije počinju izdvajati pojedine aktivnosti i smještati se u širi teritorijalni okvir (selo, regiju, državu). Tehnički je progres ubrzao koncentraciju tih, iz autarkične ekonomije izdvojenih, aktivnosti u gradske centre. Iz gradova su istovremeno, povratno, dolazili impulsi za destrukciju seljačke samodovoljne ekonomije. Dakle, agrarni je egzodus popratna posljedica širenja društveno-ekonomskog sistema na sve većem prostoru – od seljačkog gospodarstva, preko sela, regije, države, do supranacionalnih ekonomskih sistema. Agrarni egzodus u sebi sadrži dva proturječna procesa – proces dezintegracije, ili razaranja manjih socijalno-ekonomskih jedinica, i proces integracije njihovih dijelova u veći sistem. U ekonomskom pogledu agrarni egzodus racionalizira uporabu proizvodnih resursa, u prvi plan ističe komparativne prednosti pojedinih područja i proizvodnih grana te povećava produktivnost rada. Kako je veća proizvodnja danas osnovna preokupacija svijeta, taj se cilj jedino može ostvariti transferom stanovništva iz poljoprivrede u druge aktivnosti.

2. Gradovi odavno postoje kao točke prostorne kristalizacije političko-upravne i vojne moći te razmjene i nekih proizvodnih djelatnosti (zanati). U početku su

prevladavali tzv. parazitski gradovi – u njima se trošila zemljišna renta stvorena u seljačkoj okolini. U predindustrijskom gradu nije bila smještena značajnija proizvodnja, budući da je pogonska energija (voda, vjetar, čovjek, stoka) bila prostorno disperzirana pa je spriječavala koncentraciju. Prekretačka uloga parnog stroja jest u tome što je proizvodnju učinio nezavisnom o ranijim izvorima energije, i što proizvodna sredstva i ljude može neograničeno gomilati na malom prostoru. Tako nastaje industrijski grad, koji zadobiva proizvodnu nadmoć nad selom. Industrijski grad postaje motorna snaga društvenih i ekonomskih promjena – grad postaje, kako kaže H. Labrousse, »osvajачka civilizacija« (*civilisation de conquête*).

Budući da su upravo gradovi nositelji razvoja nepoljoprivrednih djelatnosti, to će se u njima akumulirati sve veća količina društvenog rada. To je faza u kojoj će grad apsorbirati – to je faza njegove implozije. Kasnije, međutim, tehnički progres (razvoj transporta i sl.) omogućava da se proizvodna sredstva prostorno šire distribuiraju, a urbanu će koncentraciju najprije pratiti a zatim zamijeniti urbanizacija kao proces disperzije. Ovo je od velikog značaja za objašnjenje današnjega agrarnog egzodusa, koji ne mora podrazumijevati prelazak stanovništva u gradove, budući da se industrija i nepoljoprivredne djelatnosti instaliraju i po selima. Prema tome, kada se govori o deagrarizaciji, treba imati na umu da je ona obimnija od prelaska stanovništva u gradove, da postoji – kako kaže Dolfe Vogelink – i ruralna deagrarizacija, da se deagrarizacija i urbanizacija međusobno odnose kao koncentrični krugovi: deagrarizacija je veći a urbanizacija manji krug.

3. Uz to što je tehnički progres omogućio industrijsku i nepoljoprivrednu disperziju u seoske prostore, postoji još jedan drugi važan razlog zbog čega u nas mnogi poljoprivrednici koji prelaze u druge djelatnosti ostaju u selu, na svom posjedu. Naime, individualno gospodarstvo, ma kako bilo nedostatno, jest nekakva egzistencijalna osnova. Ono predstavlja seljakovo ekonomsko tlo pod nogama. Veoma je malo ljudi koji danas žive u selu a da nemaju svoju zemlju. Dakle, nema one marginalne seljačke flotantne mase nadničara, napoličara, proletera, peona, te »ljudske prašine« koju proizvodi agrarni kapitalizam, koja je mobilna i perfektno senzibilna na svaku vanjsku ponudu rada, koja se lako može »sabiti« u gradske »magazine« rezervne armije rada, u *slumove*, *bidonvillese*, *favele*. Zbog velikog broja individualnih gospodarstava deagrarizacija se u nas, više negoli drugdje, pojavljuje u veoma širokoj lepezi oblika koji se mogu razlikovati po stupnju »odlijepljenosti« poljoprivrednika od zemlje.¹

Ti različiti oblici deagrarizacije ispoljavaju se kako u prostornom tako i u vremenskom (historijskom) okviru. U nastavku izlaganja upozorit ćemo na predindustrij-

¹ Ovdje smo u prilici da kažemo da *deagrarizaciju* shvaćamo kao proces odvajanja seljaštva od zemlje, odnosno proces seljakova usvajanja drugih egzistencijalnih izvora i drugih zanimanja. *Urbanizacija* ima dva značenja: prvo, povećanje broja gradskog stanovništva, drugo – širenje gradskog načina života u seoska područja. U prvoj fazi dominira prvo a u drugoj potonje značenje urbanizacije (koncentracija i disperzija).

ske oblike odvajanja seljaka od zemlje. Potom ćemo se više baviti sadašnjim oblicima deagrarijacije i njezinim posljedicama. Tu i tamo bit će implicitno, ili eksplicitno, riječi o ruralnom egzodusu (prelasku seoskog stanovništva u grad).

2. Predindustrijski oblici napuštanja seljačkog gospodarstva

1. Budući da je seljak u predindustrijskom razdoblju dodatnu zaradu često nalazio na drugim zemljišnim posjedima, za to je razdoblje bolje govoriti o »napuštanju gospodarstva« nego o deagrarijaciji – koja znači napuštanje zemlje. Kada neagrarni sektor privrede ojača, oblici napuštanja gospodarstva sve će se više identificirati s oblicima deagrarijacije.

Poznato je da je u našoj staroj porodičnoj zadrugi postojala rudimentarna podjela rada. Kasnije su se pojedini članovi zadruge, u procesu njezina raspadanja, postepeno izdvajali, specijalizirali za izradbene, preradbene i uslužne poslove za širu seosku klijentelu. Tako su se iz kućnih sporednih aktivnosti iščahurili seoski zanati, kirijašenje, pletarstvo, sitna trgovina, rudarstvo, šumarstvo, topioničarstvo itd. Kako je rastao broj vanjskih seljakovih potreba, u selu su se formirali izvanpoljoprivredni slojevi stanovništva. Selo je dobilo elemente heterogene socijalno-profesionalne cjeline.²

Kada se pojavila industrija i moderniji transport koji su uništili seosku kućnu industriju, zanate i prijevozništvo, bezemljaški su slojevi bili prvi koji su morali napuštanje selo, jer je iščezavala njihova egzistencijalna osnova. Uostalom, tako im je bilo bolje negoli živjeti na margini seljačke ekonomije, u krhkoj poziciji bezemljaša, u ovisnosti o još slabo razvijenim seljakovim vanjskim potrebama i malim viškom rada koji je stvarao.³

Seoska je podjela rada bila nerazvijenija u krajevima u kojima su se duže održale porodične zadruge, stočarska ekonomija i gdje se slabije osjećalo prisustvo državne vlasti. Tu dominira naturalno gospodarstvo kao socijalno-ekonomski okvir života, dok na razini sela nisu iskristalizirane nepoljoprivredne potrebe pa, dakle, i zanimanja. Potencijalna seoska bezemljaška sirotinja još je uvijek na gospodarstvu. Nju će, zahvaljujući svojoj rastvornoj snazi, na površinu izbaciti tek robo-novčana ekonomija koja u selo prodire postepeno – u obliku novčanih pore-

² U predkapitalističkoj epohi taj je proces naročito uznapredovao u Sloveniji. Ovdje su se uz gruntarje po selima pojavili slojevi bezemljaškog stanovništva – kajžari, lugari, viničari, dninari, posli, gostaći, kirijaši, fužinari itd. U Hrvatskoj se, opet, spominju želiri, podželiri, pauperi, te razne seoske zanatlje.

³ »U naturalnoj, ili pretežno naturalnoj ekonomiji, seosko nepoljoprivredno stanovništvo je na rubu parazitizma. Ono živi više od potreba koje su nastale u poljoprivrednika nego što zadovoljava neke njihove spontane 'potrebe'. Ono se nalazi u nestabilnoj ekonomskoj situaciji« (George, 1963.: 188).

za, zelenaških kredita, trgovine. U seljačkom autarkičnom gospodarstvu industrija je uništila dio uz poljoprivredu povezanih sporednih aktivnosti – posebno kućnu preradu, izradu odjeće, obuće, alatki. Kako je istodobno tako nastalo i tržište robe potrebne seljaku, to on mora, eda bi je kupio, negdje zaraditi određenu količinu novca. To naročito mora činiti sitni seljak koji ne može prodavati viškove svojih poljoprivrednih proizvoda. Dakle, umjesto ranije sporedne aktivnosti unutar gospodarstva, potrebno se domoći sporedne zarade izvan gospodarstva. To je ona kritična točka u društveno-ekonomskom razvoju sela, kada se u njemu pojavljuje suvišna radna snaga. Taj dio seoskog stanovništva stalno je pripravan »uskočiti« u gradski ili manufakturni proletarijat, kako piše Marx (1947.: 572). Međutim, u doba snažnog prodora robno-novčane ekonomije u selo, u nas je bilo veoma malo industrije, pa je bila malena i njezina moć apsorpcije seoske radne snage. Tako je nastao znatan raskorak između seljakove potrebe za vanjskom zaradom s jedne, te mogućnosti izvanpoljoprivredne zarade s druge strane. Umjesto stalnog prelaska u industriju, u nas su u kapitalističkoj epohi dominirali drugi oblici seljakova »odljepljivanja« od vlastitog posjeda: nadničarenje i razni načini zemljoradničkih odrada, sezonski odlasci na rad (pečalba) te odlasci u prekomorske zemlje.

2. U raznim kategorijama gospodarstava u selu više je vrsta dopunskog rada: najraširenija je bila *nadnica*, zatim napolica, rad za trećinu, četvrtinu, novčani zakup, rad za zapregu itd. Ponuda radne snage je bila veoma obilna. Na primjer, godine 1931. u selu je bilo 488.850 poljoprivrednih radnika, nadničara i seoskih slugu. U to doba jedan dan zaprege odradivao se sa po 10 dana ljudskog rada, radilo se za četvrtinu prinosa, bilo je seoskih slugu bez plaća; seljak je na svome posjedu efektivno radio 80 dana godišnje (Avramović, 1928.). Nadničara i seoskih proletera bilo je više u sjevernim i sjeverozapadnim krajevima (Vojvodina, Slavonija, Slovenija), jer je ovdje diferencijacija u selu bila više uznapredovala, a bilo je za njih i dosta posla na većim posjedima.

3. U drugim, siromašnijim krajevima, u kojima nije bilo većih posjeda i gdje se u blizini nije moglo naći dovoljno dopunske zarade, bilo je rasprostranjenije sezonsko odlaženje na rad u druge krajeve, bilo da se radilo o poljoprivrednim ili nekim drugim vrstama poslova. Riječ je o tzv. *pečalbi*, koja predstavlja nadničarenje na duži rok, u drugim krajevima.⁴

Sezonske su migracije veoma star oblik prostorne pokretljivosti, a vezane su uz vremensku nepodudarnost bioloških ciklusa u poljoprivredi. Iz jednoga se odlazi u drugi kraj – gdje je upravo vrijeme berbe ili žetve. Tako je, kako kaže Augé-Laribé (1955.: 166), seljaku cijela godina prolazila u permanentnoj pokretljivosti.

⁴ Marx govori o pečalbarskim bandama u Engleskoj, Kautsky o torbarima u Wiesbadenu, muzikantima u Falačkoj, zidarima koji idu od kraja do kraja u potrazi za zaradom. Najviše im je pažnje poklonio Lenjin, koji je detaljno obradio uzroke, tokove i posljedice pečalbarske pokretljivosti. On procjenjuje da je u pečalbarskoj masi krajem 19. stoljeća u Rusiji bilo 5 do 6 milijuna ljudi (Lenjin, 1960.).

Cvijić (1966.) smatra da je u istočnim krajevima Jugoslavije najstarija aromunska pečalba. On nadalje tvrdi da je pečalba, zajedno sa stočarstvom i kirijašenjem, bila osnova života makedonskoga stanovništva: išlo se u Rumunjsku, Bugarsku, Tursku, te po raznim krajevima Srbije. Ratovi i nove državne granice utjecali su na pečalbarske tokove.

Pečalbe su proširene i u drugim područjima. Krajevi odakle su najčešće dolazili sezonski radnici u Hrvatskoj jesu Međimurje, Hrvatsko zagorje, Gorski kotar, Hrvatsko primorje, Dalmatinska zagora. Bilo je i lokalnih »specijalizacija«: Gorani su poznati kao šumski radnici, Zagorci i Međimurci kao vinogradari, Dalmatinci i Hercegovci kao zidari ili kanalski radnici (Livnjaci su, primjerice, najviše radili na dunavskom nasipu). Pokućarske sitne trgovine (torbarenje) bilo je u Hrvatskom zagorju, Gorskom kotaru, a naročito oko Imotskoga.⁵ »Pokućarci« su počeli kao prosjaci, pa da bi izbjegli zakone protiv skitnje, kamuflirali su se prodajom sitne robe – galanterije.

I u Sloveniji su poznate masovne sezonske migracije – naročito u Prekomurju. Iz ovoga je kraja nakon 1919. godine na sezonski rad godišnje išlo između 6 i 9 tisuća ljudi (Melik, 1963.: 334). Iz drugih se slovenskih krajeva išlo u Trst, riječku kotlinu, dolinu Pivke, na berbu grožđa u Slovenske gorice, Primorje, vipavsku dolinu, na berbu hmelja u savinjsku dolinu itd.

O ukupnom broju sezonaca može se djelomično suditi po broju izdanih objava za povlaštenu vožnj. Prema objavama ureda za rad, željeznicom se godine 1935. prevozilo 239.249 radnika, 1936. godine 278.102, 1937. godine 363.689, a 1938. godine 409.066 radnika. Naročito se mnogo »pogodovnih« karata izdavalo u Zagrebu i Beogradu (Horvat, 1942.: 17).

To su dobrim dijelom bile interagrarne migracije, ali je bilo dosta i onih upravljenih prema neagrarnim zaradama. Naročito su bili poznati: rad u šumi, rad na »štreci« (željezničkoj pruzi), rad na kanalima i saobraćajnicama.⁶ Ako se ima na umu da su se željezničke pruge gradile uglavnom radnom snagom, može se pretpostaviti koliko je mnogo ljudi bilo angažirano na tim poslovima. Bila su to pretežito kraća zapošljavanja.⁷ Gazda je uvijek mogao dati otpusnicu, jer su njegove

⁵ »Poslije aneksije Bosne i Hercegovine Imočani su, obučeni u svoju narodnu nošnju, prodavali bosanske orijentalne filigranske – kujundžijske – radove po Austro-Ugarskoj i Njemačkoj. Za strance je bila egzotična ta orijentalna roba, kao i kršne Mate i Ilije u svojoj nošnji« (Horvat, 1942.: 26).

Dvadesetih godina 20. stoljeća oko Imotskoga je bilo oko 1.500 torbara. Iz samog sela Lovreć bilo ih je oko 600, a godine 1929. zaradili su 5 milijuna dinara, i to po odbitku troškova.

⁶ Još se general Vukasović hvalio kako je gradio tzv. lujzinsku cestu s »novci i Primorci«.

⁷ Sreten Vukosavljević (1962.) u knjizi *Pisma sa sela* tvrdi kako se i posao od 10 dana smatrao nekim zapošljavanjem.

obveze prema pečalbarima bile veoma labave. Seoska sirotinja, potisnuta s vlastitog posjeda na staze pečalbarske zarade, živjela je veoma bijedno.

O tome jesu li sezonske migracije ubrzale ili usporile definitivnu migraciju iz sela, mišljenja su kontradiktorna. Po jednim, sezonaši svojim zaradama omogućuju da se selo demografski održi, da se izbalansiraju demografski i ekonomski resursi, a po drugima, sezonske migracije otvaraju put definitivnim migracijama.⁸ Vjerojatno je, međutim, da u početku sezonska zarada omogućava uravnoteženje seljakove ekonomije, ali ona istovremeno kumulira uvjete za definitivnu migraciju.

4. U 19. stoljeću počela je masovna *emigracija u prekomorske zemlje*: Sjevernu i Južnu Ameriku, Australiju, Novi Zeland i drugdje. Ona se pojačala kada se razvio pomorski transport. Prvi emigracijski val krenuo je s britanskih otoka, zatim iz Njemačke, a onda je uslijedio talijanski i slavenski val. Iz Evrope je u razdoblju 1846.-1932. godine otišlo ukupno oko 52 milijuna osoba, od čega oko jedna trećina s britanskih otoka (Sorre, 1955.).

Evropa je tada bila prenapučena, istrzana ratovima, revolucijama, bijedom. Evropski je seljak (prvenstveno je on odlazio) vidio u Americi mogućnost da ostvari ono što mu je kod kuće bio nedostižan cilj – dovoljno zemlje za život. A Amerika je u tom pogledu bila izdašna: svakome tko je želio dijelila je besplatno zemljište – najprije 160 akara 1862. godine (Homestead Law), zatim 320 akara 1909. te 640 akara 1916. godine.⁹

U nas je prekomorska emigracija krenula najprije iz Slovenije, a zatim s jadranskog područja, a izazvali su je pauperizacija nastala prodorom industrije i razvojem transporta za neseljačke slojeve, te agrarna kriza među seljačkim stanovništvom. Agrarnu su krizu prouzrokovali jeftino američko žito i biljne zaraze (naročito oidium 1852., peronospora 1885., te filoksera 1894. godine).¹⁰ O emigraciji iz južnoslavenskih zemalja postoji dosta manje ili više pouzdanih podataka (Ko-

⁸ U Francuskoj literaturi prvo je mišljenje iznio Raoul Blanchard (1858.), a drugo Philippe Arbos (1932.).

⁹ O emigrantskoj najezdi prema Americi prenosimo instruktivan citat R. Garaudyja (1969.: 85-86): »Svi oni koji su, počevši od 1815. godine, napuštali Evropu u kojoj su se restaurirale monarhije i feudalizam i koji su, dolazeći u Ameriku, maštali o svijetu u kojemu se svatko može razviti prema vlastitim sposobnostima a ne prema rođenju, našli su tu idealno polje jednakosti u šansama ... Taj je val išao od Atlantika do Pacifika, pa se svaki aktivan i poduzetan čovjek mogao nadati da će tu sebi po volji stvoriti svoje kraljevstvo. Granica – koja je izgledala kao horizont bez kraja – bila je mogućnost pružena svakom da se bez obzira na prošlost i socijalno podrijetlo iščupa ispod nameta starih civilizacija, da slobodno prodire u prazne prostore. Toga oblika jednakosti danas se svaki Amerikanac sjeća s nostalgijom.«

¹⁰ Ironija sudbine jest da je evropski seljak, odlazeći u Ameriku, neposredno poboljšao položaj onoga koji je ostao, ali je kasnije – posrednim putem – svojim žitom i biljnim zaradama pridonio produbljenju krize njegova evropskoga rodaka.

madinić; Mirković, Mladineo, Vučo i dr.). Prema jednoj aproksimaciji, prije Drugoga svjetskog rata u tim je migracijama sudjelovalo oko 1,200.000 osoba (Holjevac, 1967.). Nakon svjetske ekonomske krize 1929.-1933. godine naša se migracijska struja okrenula zapadnoj Evropi (Francuskoj, Belgiji, Njemačkoj). Bila je to više migracija prema industriji, dok je u Sjevernu a naročito Južnu Ameriku seljačka masa išla zbog zemlje. Rat je u zapadnoj Evropi zatekao oko 100.000 naših ljudi. Najsnažnija je emigracija iz zapadnih krajeva Jugoslavije, a najslabija iz Srbije. U Srbiji se najduže moglo naći slobodne zemlje, jer je država kočila prodor robno-novčane privrede (zakoni o okućju i seoskim dućanima), a seljaci su bili po strani velikih migracijskih puteva.

5. Rezimirajući ovaj dio izlaganja, želimo istaknuti da su razni oblici zarade unutar sela, pečalbe i odlasci u inozemstvo u nas bili veoma razvijeni u doba kapitalizma. Seljak je išao dalje od svoga gospodarstva, s nadom da će mu se opet vratiti. Njemu je bio cilj zemlja i povratak, a ne industrija. Njega je s parcelnog posjeda više tjerala bijeda nego što su ga privlačili drugi poslovi. Zemlja je centralna vrijednost tadašnjega seljačkog društva i seljaci su joj svugdje (s manje iznimaka) prirodno težili. To vrijedi kako za slovenske kočare tako i za vojvodanske paupe i biroše, dalmatinske i goranske pokućare, makedonske pečalbare. Uostalom, seljaštvo je tada bilo i politički organizirano, i stalno mu se deklamiralo da je okosnica nacije.¹¹

Kažemo li da su ovi »izlasci« seljaka iz vlastitoga gospodarstva oblici deagrarizacije u širem smislu riječi, paradoksalno je (ali točno) tvrditi da su oni bili usmjereni na povratak zemlji, na – nazovimo je tako – agrarizaciju. Objektivno gledano bilo je drugačije.

3. Oblici deagrarizacije u razdoblju socijalističke industrijalizacije

1. Kada smo u dosadašnjem izlaganju zanemarili prijeratni prelazak u industriju, imali smo na umu to da je on bio gotovo akcesoran oblik seljakove pokretljivosti. Imali smo na umu da je masovan prelazak u industriju i nepoljoprivredne djelatnosti osnovna karakteristika poslijeratne seljakove pokretljivosti.

Središnja vrijednost mladoga socijalističkog društva koje nastoji brzo izići iz zaostalosti, koje želi prevladati svoju agrarnu privredu, pomjera se ka industriji. Na to se stavlja i ideološki akcent – radnička je klasa vodeća snaga društva. Bio je to veoma snažan zaokret, koji u ovoj dimenziji nikada nije bio do kraja osvjetljen. Cilj seoskih migranata se mijenja i on sada glasi: dobiti stalno zaposlenje izvan gospodarstva. Stoga između predratnih napuštanja gospodarstva i poslijeratne deagrarizacije i postoji naglašen diskontinuitet.

¹¹ Vladimir Bakarić (1960.: 23) ističe da je u to vrijeme »... hrvatsko seljaštvo jedno od najorganiziranijih na svijetu«.

Spomenimo nekoliko osnovnih promjena koje su poslije Drugoga svjetskog rata izazvale okretanje seoskih stanovnika prema industriji, nepoljoprivrednim djelatnostima i gradovima. Prije svega važnu je ulogu odigrao rat i socijalistička revolucija. Tradicionalni seoski život »izbačen je iz zglobova« svugdje, kako piše Bakarić, a posebno u našem najagrarnijem, planinskom području. Nadalje, nakon rata u armiji je ostalo dosta seljaka. Oni su poslužili kao prva baza za prihvaćanje rodaka iz sela, prijatelja i susjeda koji su potražili posao. Obnova i izgradnja zemlje provodile su se masovnim radnim akcijama u kojima sudjeluje omladina i radnosposobno stanovništvo. Brojni se mladi ljudi osposobljavaju za razne vrste zanimanja, i zapošljavaju se izvan sela. Oni ujedno šire spoznaje o novom načinu života i njegovim prednostima.

Kako bi se seljaštvo pokrenulo tokovima deagrarizacije, kako bi se radikalno izmijenila socijalna struktura društva, na jednoj se strani potenciraju prednosti stalnoga zapošljavanja i radnog odnosa, a potrebe socijalističke akumulacije pritiskaju seljaka na drugoj strani. Iz radnog odnosa proizlazi zdravstveno i mirovinsko osiguranje, dječji dodatak, te drugi oblici ekonomske i socijalne sigurnosti (mogućnost kredita, stalan priljev novčanog dohotka, povoljniji politički status). Opet, seljak je pod velikim obvezama, pritisnut je vanjskim oblicima organiziranja (kollektivizacija). On nema materijalne i socijalne prednosti radnog odnosa a, u odnosu na druge, nepovoljniji mu je i politički položaj (npr. uočljivo je i opadanje broja seljaka u Savezu komunista!). Razlika je, dakle, velika.

Sve je to pridonijelo da seljak u veoma kratkom razdoblju (za svega nekoliko godina) shvati »idiotizam« seljačkog načina života, kakvoga ga je vidio Marx, te da u njemu ustukne osjećaj prema zemlji kao sakralnoj vrijednosti, i da prevlada težnja za neagrarnim zanimanjem, za stalnim zapošljavanjem, i da se – tako reći – izvede »deagrarizacija seljakove svijesti«. ¹² To je bio bitan preduvjet stvarne deagrarizacije stanovništva. No, podaci o stvarnoj deagrarizaciji u potpunosti ne odražavaju tu »okrenutost« poljoprivrednog stanovništva od zemlje.

2. Prvi val ili oblik deagrarizacije uobičajeno nazivamo *direktnim transferom*. Poljoprivrednici pronalaze radno mjesto u tvornici, na gradilištu, u poljoprivrednom kombinatu ili drugdje, pa se tu stalno zapošljavaju. Dakle, jednostavno mijenjaju zanimanje, bez prethodne pripreme. Kvalifikacije se stječu eventualno poslije, u radnom odnosu. To je vrijeme pretežno nekvalificirane radne snage, slabo adaptirane na industrijski rad i način života. To je vrijeme široke, ekstenzivne industrija-

¹² Kako drugačije objasniti činjenicu da je u nekim selima i područjima, u kojima je prije rata vladala gotovo potpuna nepismenost, velik dio mlade generacije završio školovanje. Osobno poznajem selo u Dalmatinskoj zagori s oko 2.500 stanovnika u kojemu su se predratni seoski odlikaši triumfalno vraćali iz općine s viješću da su »odbili školu« (osnovna škola otvorena je tek 1937. godine). Iz toga je sela sada poniklo oko 500 ljudi sa srednjom, višom i visokom naobrazbom: od nepismenih roditelja stasali su sveučilišni profesori, književnici, novinari, inženjeri, liječnici.

lizacije, zasnovane na velikom zapošljavanju radne snage. Taj oblik deagrariacije traje do početka šezdesetih godina 20. stoljeća.

3. Drugi val (ili oblik) deagrariacije nazivamo *indirektnim transferom*. Nazvan je »indirektnim« zato što se oni koji napuštaju poljoprivredu i prihvaćaju neku drugu djelatnost školuju za to, pripremaju se, obučavaju se obavljanju nepoljoprivrednog zanimanja. Osnovni poticaj ovoga vala deagrariacije došao je od obveznoga osmogodišnjeg školovanja mladih, koje je opet iniciralo masovnije srednje i više obrazovanje. *De facto*, mladi seljački sinovi i kćeri koji se školuju, ne ulaze u poljoprivredno zanimanje. Zato su oni znatno kvalitetnija radna snaga, koja se već u školi privikava na industrijsko-gradski način života. Taj oblik deagrariacije prevladava u zadnjih desetak godina.

Koliko je školovana generacija iz sela masovnije stasala za rad, toliko je bilo manje mjesta za prvi oblik deagrariacije – za direktni transfer. Nekvalificirani su se seljaci gotovo prestali zapošljavati.

4. Međutim, u to su se vrijeme otvorili kanali *zapošljavanja u inozemstvu*. Umjesto u zemlji, poljoprivrednici nalaze mogućnost zarade izvan granica Jugoslavije, tako da oni čine nešto ispod polovine svih vanjskih migranata. Ta vanjska migracija potiče i stimulira unutarnju deagrariaciju. Mnogi poljoprivrednici odlaze u inozemstvo da bi zaradili novac za izgradnju kuće u gradu i za preseljenje, za bavljenje nekom drugom djelatnošću u selu, za školovanje potomaka i slično, a rijetki su oni koji su to činili u želji da prošire imanje i ojačaju poljoprivrednu proizvodnju. Upravo to čini ovu vanjsku migraciju različitom od one prijeratne – čiji je cilj bio povratak na zemlju i širenje posjeda. Međutim, današnji migranti održavaju znatno intenzivnije, češće kontakte sa srodnicima koji su ostali na posjedu. Ukratko, nova je migracija znatno više integrirana u društveno-ekonomske tokove u Jugoslaviji.

5. Po stupnju vezanosti uz zemljišni posjed mogli bismo razlikovati tri grupe poljoprivrednika – sudionika u deagrariaciji: prvu skupinu čine oni koji ostaju živjeti na posjedu, drugu, oni koji definitivno napuštaju posjed (to su obično sudionici indirektnog transfera), dok treću čine poljoprivrednici na privremenom radu u inozemstvu.

6. Općenito se može reći da su oblici napuštanja posjeda, o kojima smo govorili u prvom dijelu priloga, uglavnom potisnuti. Nadničara i napoličara je gotovo potpuno nestalo iz naših sela, a sezonske migracije također.¹³ Vanjske su se migracije, što smo već iznijeli, transformirale i usko se povezale s unutarnjim oblicima deagrariacije.

¹³ Čitamo u novinama da je Izvršno vijeće AP Vojvodine raspravljalo o nedostatku radne snage za berbu kukuruza i vađenje šećerne repe: »Prijašnjih godina u Vojvodini je radilo i do 110.000 sezonskih radnika, a prošle godine bilo ih je oko 37.000« (»Položaj sezonskih radnika u poljoprivredi«. – *Vjesnik*, Zagreb, 18. listopada 1972.).

4. Posljedice deagrarizacije

1. U privredi Jugoslavije dominira industrijska komponenta, dok je udjel poljoprivrede u nacionalnom dohotku sve manji. Od godine 1945. do 1971. broj se poljoprivrednog stanovništva smanjio od 11.300 na 7.400 tisuća, a njegov razmjerni udjel od 75% na 36%. Godišnja stopa deagrarizacije iznosi oko 1,5%. Ako se smanjivanju poljoprivrednog stanovništva pribroji procijenjeni prirodni priraštaj, ukupno se deagrariziralo oko 5,5 milijuna osoba. To je ogromna ljudska rijeka koju je pokrenula industrijalizacija. Ovdje želimo, makar ukratko, upozoriti na posljedice koje je ta deagrarizacija proizvela u selu i poljoprivredi.¹⁴ Te ćemo posljedice svrstati u tri grupe: socijalno-demografske, prostorne i ekonomske.

2. Socijalno-profesionalna struktura sela znatno se heterogenizirala. U selu su se pojavili nepoljoprivredni slojevi stanovništva koji se oslanjaju na društvenu privredu i društvene službe. Novi nepoljoprivrednici u selu razlikuju se od nekađasnih seoskih zanatlija, trgovaca, gostioničara, kirijaša, koji su izrasli na margini seljačke ekonomije, po tome što čine izdanak globalne društvene strukture. Spomenimo i brojani sloj seljaka-radnika kojih je, zajedno s članovima domaćinstava, oko 5 milijuna, a zatim seoske stanovnike koji više ne žive na posjedu (2 milijuna), seljake zaposlene u inozemstvu (kojih s članovima porodica ima oko 800 tisuća), te penzionere, razne sitne poduzetnike i ostale (oko 1 milijun uključujući i članove njihovih obitelji). Danas oko polovice seoskog stanovništva ne pripada poljoprivrednom stanovništvu, iako većina živi na individualnim gospodarstvima.

3. Deagrarizirala se više muška nego ženska radna snaga (feminizacija u poljoprivredi). Uzrok toj pojavi, s jedne strane, leži u tome što je dosadašnji industrijski razvoj angažirao više muškarce (zaostajanje tercijarnog sektora!), a s druge, što postoji tradicionalno podozrenje prema ženinu odlasku od kuće.¹⁵ Žene se, međutim, deagrariziraju sklapanjem braka. Poznato je da se većina seoskih djevojaka želi udati za nepoljoprivrednike. Upravo brojčana neravnoteža spolova u poljoprivredi dokazom je da treba očekivati ubrzanu žensku deagrarizaciju jer žene, normalno, idu za »bračnim tržištem« – a ono je sada izvan sela.

4. Poznato je također da poljoprivredu i selo napušta mlađa i sposobnija radna snaga. Tako dolazi do devitalizacije sela. Kao njezine posljedice pojavile su se brojne grupe starijih domaćinstava, nesposobnih za rad na posjedu, a materijalno oskudnih i socijalno neosiguranih. Budući da se velika seoska porodica raspala, to su stari seljaci – kao nekakav ljudski reziduum – ostali bez sistema neka-

¹⁴ Isto bi tako bilo zanimljivo i poučno studirati njezine posljedice u gradovima. Nažalost, u nas je o tome bilo tek publicističkih natuknica, a nedostaju sistematska proučavanja.

¹⁵ Međutim, u razvijenim zapadnim zemljama žene napuštaju poljoprivredu više negoli muškarci. Iznimku u tome čini Italija.

dašnje porodične zaštite, a na drugoj strani još nisu obuhvaćeni mehanizmima opće društvene solidarnosti.

Slabljenje vitalnosti poljoprivredne i seoske populacije ogleda se i u zaostajanju njezina nataliteta i prirodnog priraštaja. Ukratko, agrarni i ruralni egzodus bitno su poremetili demografsku strukturu sela, a posljedice toga svugdje su vidljive.

5. Na razini sela deagrarizacija je (posebno ona koju prati prostorna pokretljivost) srušila stubove socijalnoga sistema, opustošila društveni i zabavni život. U naročito su teškom položaju mala, zabačena sela koja ne mogu računati da će u njih doprijeti urbane tekovine poput elektrifikacije, asfaltnih puteva, vodovoda, a posebno institucija.¹⁶ Ovakva sela karakterizira vakuum nastao iščezavanjem starih oblika kolektivnog života (umjesto njih nisu se javili novi oblici!). Nadalje, ekonomski život ima žarište u gradu. A društvena se privreda u selo širi usporedno s urbanom infrastrukturom koja, opet, dopire u manji broj perspektivnih seoskih naselja. Općenito uzevši, ekonomski i društveni život koncentrirana se u gradovima i u manjem broju perspektivnijih seoskih naselja, u koja hrle stanovnici iz malih udaljenih sela.¹⁷

Kao posljedica toga javlja se prostorna segregacija među seoskim stanovništvom. Neka naselja, kraj ili regija postaju privlačni za stanovništvo, dok ih drugi odbijaju. Da bi prešli iz zabačenoga u perspektivno selo ili u grad, seoski stanovnici iz depopulacijskih zona prisiljeni su tamo, gotovo ispočetka, kreirati egzistencijalnu osnovu, primjerice kupiti zemlju, graditi kuće i sl. Prostorni je razvoj gotovo u potpunosti obezvrijedio minuli rad generacija u zaostalim selima, kristaliziran u nekretninama, a multiplicirao ga u perspektivnim lokalnim i regionalnim središtima. Prostorna je segregacija veoma bremenita posljedicama, a opasna je utoliko što nam izmiče pažnji, što nam se čini kao neka, po sebi razumljiva datost.¹⁸

6. Treća grupa posljedica vezana je uz agrarnu strukturu i poljoprivrednu proizvodnju. U pitanju su dvije tendencije: s jedne strane, sve je veći broj individualnih gospodarstava koja se postepeno gase kao proizvodne jedinice, jer na njima nema nasljednika koji će ih nastaviti održavati; s druge strane, na preostalim se indi-

¹⁶ Naročito je važna osmogodišnja škola, a nju ima tek svako deveto seosko naselje.

¹⁷ Stipe Šuvar (1973.: 186) nalazi da su u nas nove institucije koncentrirane u oko 3.000 naselja.

O rasporedu broja škola, trgovina, zdravstvenih ustanova i kinematografa u selima i gradovima vidjeti poglavlje o institucijama u seoskim sredinama u knjizi *Društvene promjene u selu* (Marković, 1974.: 70-75).

Prema podacima popisa stanovništva 1971. godine za SR Hrvatsku, stanovništvo je u odnosu na 1961. godinu opalo u 80% naselja. Od oko 6.500 naselja perspektivnih je tek nešto oko 1.000.

¹⁸ Nije teško naći primjere sela u kojima se žrtvuje gotovo cijela generacija da bi preselila u grad ili obližnje perspektivno seosko naselje (Puljiz, 1973.).

vidualnim gospodarstvima poljoprivredna proizvodnja sve više marginalizirala kao izvor dohotka.¹⁹

Sve se veći broj gospodarstava pretvara u okućnice koje malo proizvode za tržište.²⁰ Sve se više javlja manjak poljoprivredne radne snage, odnosno potreba za mehanizacijom poljoprivrede. Radi se, dakle, o suprotnosti između neracionalne strukture proizvodnih jedinica, s jedne, te strojeva koji prodiru u poljoprivredu, s druge strane.

5. Zaključak

Prelazak stanovništva iz poljoprivrede u druge djelatnosti posljedica je razvoja društvene podjele rada. Mnoge vrste radova koje su u embrionalnom obliku bile prisutne u autarkičnom seljačkom gospodarstvu, izdvajaju se u zasebne privredne grane. Tako nastaje tržište robe i međuzavisnost pojedinih profesionalnih slojeva stanovništva. Istodobno se razvijaju gradovi kao centri i promotori društveno-ekonomske preobrazbe.

Robno-novčana privreda stvara u seljaka potrebu za novcem, za dopunskom zaradom. Budući da je industrijski razvoj u nas zakasnio u odnosu na Zapadnu Evropu, to seljaci u kapitalističkoj epohi sporednu zaradu ostvaruju više nadničarenjem, sezonskim poslovima te odlaskom na rad u druge zemlje negoli trajnim prelaskom u industriju. Pritom seljak u sebi stalno nosi težnju za povratkom na svoju zemlju, nadajući se da će kupiti ili proširiti posjed, te povećati proizvodnju.

¹⁹ Jedno naše istraživanje provedeno u jesen 1973. godine u 69 sela u općinama Škofja Loka, Valpovo, Bosanska Gradiška, Ruma, Kragujevac i Strumica, pokazalo je da je od 1.478 anketiranih gospodarstava njih 875 imalo kućedomačina u dobi 50 i više godina. Iz analize podataka o tzv. potencijalnim muškim nasljednicima (sve muške osobe koje žive na gospodarstvu a mlađe su od kućedomačina 10 i više godina) proizlazi da će – nakon povlačenja ili smrti sadašnjeg kućedomačina – 30,3% tih gospodarstava preuzeti poljoprivrednici, 25,4% nepoljoprivrednici, 9,6% sada uzdržavani članovi, a bez potencijalnog muškog nasljednika ima ih 34,7%. Što više, u razvijenijem i za poljoprivredu povoljnijem području (Škofja Loka, Valpovo, Ruma) udjel poljoprivrednika koji će naslijediti posjed osjetno je manji. Opširne podatke o tome iznijeli smo u knjizi *Društvene promjene u selu* (Puljiz, 1974.: 155-166).

O marginalizaciji poljoprivrede kao izvora dohotka stanovnika koji žive na gospodarstvima dovoljno govore ovi podaci: godine 1969. posjeda do 2 ha bilo je 39% (a oni nisu sposobni za iole značajnu poljoprivrednu proizvodnju), s 36% individualnih gospodarstava upravljali su nepoljoprivrednici, a 45% novčanih primanja dolazilo je izvan gospodarstava.

²⁰ U selu se sve više pojavljuju gradski stanovnici sa svojim vikendicama, vrtovima, voćnjacima i vinogradima – što im sve služi u rekreativne svrhe. Tako se u seoskom prostoru susreću najbogatiji gradski »vikendaški« i najsiromašniji seoski sloj poljoprivrednika. Jedna drugoj uz bok idu egzistencijalna i luksuzna poljoprivreda!

Socijalistička je izgradnja proizvela promjenu u stavu seljaka prema zemlji. Sve su prednosti dobile industrija i nepoljoprivredne djelatnosti, pa je seljak shvatio da njega ili njegova potomka u njima čeka bolja budućnost. Stoga je uslijedilo masovno napuštanje poljoprivrede: u poratnom je razdoblju oko 5,5 milijuna poljoprivrednih stanovnika promijenilo djelatnost. U početku se u nepoljoprivredne djelatnosti prelazilo direktno, bez pripreme, dok je sada škola postala osnovni kanal kojim se odvija agrarni egzodus; nekvalificirani poljoprivrednici se, eventualno, zapošljavaju u inozemstvu.

Deagrarizacija je izazvala mnoge posljedice u selu: poremetila je demografske strukture, izazvala socijalne probleme u nekih kategorija seoskog stanovništva, heterogenizirala socijalno-profesionalni sastav sela; uslijed prostornog pregrupiranja stanovništva, mnoga su sela došla u nepovoljan položaj u odnosu na perspektivna naselja; povećao se »mortalitet« proizvodnih jedinica u poljoprivredi; zbog vanjskih dohodaka, stanovnici koji žive na gospodarstvima sve manju pažnju poklanjaju poljoprivrednoj proizvodnji.

Iz svega ovoga slijedi da je prema selu potrebno primijeniti kompleksnu demografsku, socijalnu i ekonomsku politiku, koja će voditi računa o tome da negativne posljedice deagrarizacije (one sada dolaze do izražaja više nego ranije, zbog toga što su se dugo kumulirale) ne poprime šire dimenzije i ne izazovu dublje socijalne i ekonomske potrebe.

Literatura

1. Arbos, Philippe, M. (1932.): L'émigration temporaire dans le Premier Empire. – Brioude.
2. Augé-Laribé, M. (1955.): La révolution agricole. – Paris : Albin Michel, 435 p.
3. Avramović, Mihailo (1928.): Naše seljačko gazdinstvo. – Beograd : Štamparija »Sv. Sava«.
4. Bakarić, Vladimir (1960.): O poljoprivredi i problemima sela. – Beograd : Kultura, 589 str.
5. Blanchard, Raoul (1858.): Les Alpes et leur destin. – Paris : Fayard.
6. Cvijić, Jovan (1966.): Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje : osnovi antropogeografije. – Beograd : Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 583 str.
7. Cvjetičanin, Vlado; Puljiz, Vlado; Dilić, Edhem, et al. (1974.): Društvene promjene u selu. – Zagreb : Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Beograd : Jugoslavenski centar za poljoprivredu i šumarstvo; Radnički univerzitet »Đuro Salaj«, 208 str. – (Biblioteka Sociologija sela; 3)
8. Garaudy, Roger (1969.): La grand tournant du socialisme. – Paris : Idees, Gallimard.
9. George, Pierre (1963.): Précis de géographie rurale. – Paris : Presses Universitaires Francaise.
10. Holjevac, Većeslav (1967.): Hrvati izvan domovine. – Zagreb : Matica hrvatska, 375 str.
11. Horvat, Viktor (1942.): Suvremene unutarnje seobe i kretanja Hrvata. – Zagreb : Hrvatska državna tiskara, 75 str.
12. Lenjin, Vladimir Ilič (1960.): Razvitak kapitalizma u Rusiji. – Beograd : Kultura, 598 str. – (Izabrana dela u 16 tomova; tom 2.)

13. Marković, Petar (1974.): Institucije u seoskoj sredini : škole, trgovine, zdravstvene ustanove, kinematografi. – U: Cvjetićanin, Vlado; Puljiz, Vlado; Dilić, Edhem, et al.: Društvene promjene u selu. – Zagreb : Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Beograd : Jugoslavenski centar za poljoprivredu i šumarstvo; Radnički univerzitet »Đuro Salaj«, str. 70-75.
14. Marx, Karl (1947.): Kapital : kritika političke ekonomije. I. svezak. – Zagreb : Kultura, LXXXIV, 808 str.
15. Melik, Anton (1963.): Slovenija, I. : Splošni del. – Ljubljana : Slovenska matica, 617 str.
16. Puljiz, Vlado (1973.): Socijalna i prostorna diferencijacija među seoskim stanovništvom. – **Naše teme**, Zagreb, 17 (1973) 3: 546-556.
17. Puljiz, Vlado: (1974.): Perspektive socijalne reprodukcije anketiranih gospodarstava. – U: Cvjetićanin, Vlado; Puljiz, Vlado; Dilić, Edhem, et al.: Društvene promjene u selu. – Zagreb : Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Beograd : Jugoslavenski centar za poljoprivredu i šumarstvo; Radnički univerzitet »Đuro Salaj«, str. 155-166.
18. Sorre, Maximilian (1955.): Les migrations des peuples. – Paris : Flammarion.
19. Šušvar, Stipe (1973.): Između zaseoka i megalopolisa. – Zagreb : Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 243 str. – (Biblioteka Sociologija sela; 1)
20. Vukosavljević, Sreten (1962.): Pisma sa sela / Izbor i redakcija Bogdana Šaranovića; Predgovor Radomir Lukić. – Beograd : Savremena škola. – 246 str. – (Sociološka biblioteka; sv. 1)

Original scientific paper

Vlado Puljiz

Center for Rural and Urban Sociology and Space Studies, Institute for Social Research of the University of Zagreb, Zagreb, Croatia - Yugoslavia

Forms and Consequences of Deagrarization in Yugoslav Rural Areas

Summary

The movement of the population from agriculture into other activities is a consequence of the development of the social division of labour. Many of the activities which existed in embryonic form in the autarky peasant economy evolve into separate branches of activity through the development of the social division of labour. This leads to the emergence of a market of goods and services, to interdependence between the various professional groups of the population, and to the development of towns as centres and promoters of social and economic progress.

The goods-monetary economy creates among the peasants the need for cash and for additional earnings. In comparison with Western Europe, industrial development in Yugoslavia was slow and during the pre-war capitalist period Yugoslav peasants could make additional earnings only as day-labourers, by taking on non-agricultural seasonal jobs, or by going into employment abroad rather than by taking permanent jobs in industry or some other activities, and their only aspiration was to return to their farms in the hope of buying new lands, develop their farms and increase production. The socialist revolution and the country's development since the war have brought a change in the peasant's attitude to land. With industry and non-agricultural activities being given full priority, the peasant has realized that he and his descendants are offered a better future outside agriculture. This has led to a massive abandonment of agriculture: about 5,500,000 farmers have moved into non-agricultural activities in Yugoslavia since the war. At first the movement into non-agricultural activities proceeded directly, without preparations, but in recent years the school has become the main channel through which the agrarian exodus has been taking place. Unskilled agricultural workers tend to go into employment abroad rather than to take jobs in their own country.

Deagrarization has affected the rural areas in many ways: it has disturbed the existing demographic structures, created social problems among some of the categories of the rural population, and changed the social and professional composition of the rural communities; the spatial regrouping of the population has brought many villages into an unfavourable position in relation to other villages with more promising development prospects; because of the possibility of extra earnings, inhabitants living on farms tend to give less attention to agricultural production.

In conclusion the author calls for complex demographic, social and economic policies for the rural areas which would prevent the adverse effects of deagrarization (which, accumu-

lating for a long time, are now more marked than ever before) from acquiring major proportions and causing deeper social and economic disturbances.

Key words: deagrization, forms of deagrization (pre-industrial, industrialization – direct and indirect transfer), consequences of deagrization (demographic, social, economic), Yugoslavia.

Received on: March 1974

Accepted on: May 1974

The paper originally published in *Sociologija sela*, Zagreb, 12 (1974) 43: 3-15.

Владо Пулиз

Институт общественных исследований Загребского университета,
Загреб, Хорватия - Югославия

Виды и последствия деаграризации в нашем селе

Резюме

Оставление сельского хозяйства и массовый переход в другие деятельности является последствием роста общественного распределения труда. Многочисленные работы, которые в зачаточном виде оказались наличными в автократическом сельском хозяйстве, выделяются, во время процесса развития общественного распределения труда, в отдельные отрасли деятельности. Таким способом образуется рынок товаров и услуг, и взаимосвязь отдельных профессиональных слоев населения. Одновременно развиваются и города как центры и инициаторы общественно-экономического прогресса.

Товароденежная экономика создает у крестьян потребность в деньгах, в дополнительном заработке. Имея в виду замедленный рост промышленности нашей страны по отношению к Западной Европе, наши крестьяне в довоенный капиталический период, чаще всего осуществляют косвенный заработок из наема, из сезонных работ или из занятости в других странах, а реже из постоянного перехода в промышленность или отрасли другой деятельности. Но тем не менее, крестьянин постоянно ощущает потребность вернуться на свою землю, стремится купить или увеличить свою земельную собственность, усилить производство.

Социалистическая революция и послевоенный рост изменили отношение крестьян к земле. Все преимущества на стороне промышленности и несельско-хозяйственной деятельности и крестьянин понял, что он и его потомки, должны искать лучшее будущее вне сельского хозяйства. В связи с этим отмечено массовое оставление сельского хозяйства: в послевоенный период в Югославии около 5,5 миллионов сельскохозяйственного населения перешло к несельско-хозяйственным деятельности. В первое время этот переход производился прямым образом, без подготовки, но за последние несколько лет, основным каналом по которому производилось массовое переселение, оказалась школа; сельскохозяйственные работники без квалификаций, заняты больше за границей чем в стране.

Оставление сельского хозяйства вызвало в селе многие последствия, в том числе: растройство демографической структуры, появление социальных проблем у некоторых категорий сельского населения, гетерогенность социально-профессионального состава деревни; вследствие просторного перегруппирования населения многие села очутились в неблагоприятном положении по отношению к перспективным селениям; увеличилась «смертность» производственных единиц сельского хозяйства; жители, обитающие в хозяйствах обращают лишь незначительное внимание на сельскохозяйственное производство.

В конце статьи автор указывает на необходимость применения в селе сложной демографической, социальной и экономической политики, которая будет следить за отрицательными последствиями деаграризации (которые вследствие продолжительной кумуляции в данный момент сильнее высказываются чем раньше) и будет препятствовать их расширению более глубоким социальным и экономическим ударам которые они могут вызвать.

Ключевые слова: деаграризация, виды деаграризации (допромышленный вид индустриализация - прямой/обходный трансфер), последствия деаграризации (демографическая, социальная, экономическая), Югославия.

Получено: в марте, 1974 года.

Принято к печати: в мае, 1974 года.

Статья впервые опубликована в журнале *Sociologija sela* (Социология деревни), Загреб, Vol. 12, 1974, № 43, стр. 3-15.